

SŁAWOMIR PASIKOWSKI

Akademia Pomorska, Słupsk
e-mail: pasiks@wp.pl

Opór indywidualny. Teorie, klasyfikacje i diagnozowanie w ujęciu psychologicznym

W artykule zaprezentowano rekonstrukcję psychologicznych ujęć zagadnienia indywidualnego oporu. Wśród nich znalazły się stanowiska definiujące opór jako dyspozycję, stan motywacyjny, stan mentalny lub typ relacji. Uwzględniono również ujęcie oporu w kontekście konfrontacji z autorytetem oraz w perspektywie teorii perswazji. W efekcie pozwoliło to na sformułowanie propozycji wspólnego mianownika różnych stanowisk oraz wypuklenie możliwości empirycznego ujęcia zjawiska indywidualnego oporu. W tym kontekście zaprezentowane zostały również teoretyczne podstawy oraz psychometryczne właściwości kluczowych narzędzi pomiaru indywidualnego oporu.

Słowa kluczowe: *opór, reaktancja, negatywizm, pomiar*

Indywidualny opór jest zjawiskiem, które cieszy się sporym zainteresowaniem przedstawicieli nauk społecznych (np. Apter 1982; Arendt 1999; Brehm 1966; Flynn 2009; Giroux 1983; Goffman 2006; Gurr 2007; Knowles, Linn 2004; Lao, Llorca 1982; Merton 2002; Paleczny 1997; Thoreau 2006). W psychologii tradycja jego opisu i badania sięga wczesnych okresów rozwoju psychoanalizy, kiedy to S. Freud napotykał owo zjawisko w swej praktyce terapeutycznej. Kolejne pokolenia badaczy reprezentujących różne stanowiska teoretyczne i odmienne paradygmaty naukowe budowały wiedzę na temat oporu, wskazując, mimo różnic paradygmatycznych, że zachodzi ono w procesie relacji społecznej w odpowiedzi na rzeczywiste lub jedynie spostrzegane ograniczenie wolności i swobody lub próby zmiany istniejącego *status quo*. Tym samym, choć zależnie od perspektywy spojrzenia, podlegał on wartości-

waniu: albo jako zjawisko, które należy redukować, gdyż przeszkadza w transformacji osoby lub systemu społecznego, w którym ona funkcjonuje, albo jako takie, które zasługuje na docenienie z uwagi na zabezpieczanie rozwojowego potencjału jednostki i społeczeństwa, minimalizując, w przypadku tego ostatniego, ryzyko autorytaryzmu, degeneracji władzy i społecznej stagnacji (Passini, Morselli 2009b).

Biorąc za podstawę wartościowania inne kryterium, indywidualny opór pojawiający się w odpowiedzi na niekorzystne w ocenie podmiotu oddziaływanie uznawany będzie za przeszkodę, na przykład przez przedstawicieli propagandy, którzy skupiać się będą na niedopuszczeniu do jego zaistnienia lub na niwelowaniu natężenia, z jakim występuje. Z kolei przez rzeczników interesów osób podlegających manipulacji będzie traktowany jako niezastąpiony środek ochrony zabezpieczający przed niechcianą władzą i szkodliwym wpływem. Co więcej, nawet w obrębie tej samej działalności perswazyjnej, propagandowej, socjotechnicznej czy psychomanipulacyjnej, opór stać się może wrogim elementem, gdy przeszkadza w uzyskiwaniu założonych rezultatów, lub cennym instrumentem, gdy sprzyja celom tej działalności (zob.: Knowles, Riner 2007).

Zrozumiałe jest więc, że mówienie o oporze poza kontekstem wpływu społecznego, władzy i manipulacji zdecydowanie redukuje możliwość zrozumienia tego zjawiska. Opór bowiem rozpatrywany może być jako druga strona władzy (Foucault 2000) i nawet jeśli służy jedynie dostarczaniu jednostce stymulacji, to i tak odbywa się to z wykorzystaniem warunków, jakie stwarzają te aspekty interakcji, które wiążą się z dominacją, przewagą, czy choćby zapowiedzią jakiegokolwiek asymetrii w relacjach społecznych.

Celem prezentowanego artykułu jest rekonstrukcja pojęcia oporu oraz stanowisk w podejściu do operacjonalizacji i badania zjawiska przeciwstawiania się społecznemu wpływowi, podkreślenia ich wyraźniejszych podobieństw i wskazania na różnice. Jest to przedsięwzięcie ryzykowne, bo grożące zbytnią generalizacją, redukcjonizmem, a nawet eklektyzmem jako ostatecznym efektem tych ostatnich. Niemniej istnieją podstawy, by dokonywać zestawienia teorii, które łączy odnośnienie się, jeśli nie do tego samego zjawiska, tylko inaczej operacjonalizowanego, to przynajmniej do wspólnego aspektu podobnych procesów.

Psychoanalityczne pojęcie oporu

Zjawiskiem oporu systematycznie zainteresowana była klasyczna psychoanaliza. Jako pierwszy konsekwentnie badał je W. Reich (Freud 1997a; Fromm 1996). Najpierw opisano tzw. skojarzeniową postać oporu, związaną z przypominaniem i uświadamianiem, a następnie opór przeniesieniowy, polegający na sztywnym trwaniu przy

przeniesieniu, czyli ponownym przeżywaniu wypartych treści pochodzących z innych relacji i kontekstów jako zupełnie nowych, aktualnych i rzeczywistych (Thomä, Kächele 1996).

Opór zresztą, obok przeniesienia, stanowił zasadniczy problem, wokół którego psychoanaliza pierwotnie się rozwijała. Budził on też olbrzymie zainteresowanie wśród wielu pokoleń następców S. Freuda, choć ich stanowiska nie były jednolite. Początkowo uważano, iż u podstaw oporu leży prototypowy mechanizm obronny, wyparcie, a sam opór jest problemem priorytetowym dla praktyki psychoanalitycznej przez wzgląd na bezpośrednie powiązanie z gospodarką energetyczną aparatu psychicznego, które wyraża się w procesie obsadzania obiektów, tzw. kateksji (Freud 1997). Później, w szkole relacji z obiektem autorstwa M. Klein, stracił on właściwie całe swoje znaczenie, by następnie w psychologii *self* H. Kohuta stać się zależnym od właściwości relacji tworzonej przez terapeutę z pacjentem (Thomä, Kächele 1996). Sam S. Freud definiował opór jako wszystko to, co przeszkadza w uzyskaniu zmiany i w procesie terapii. Podkreślał bogactwo form i środków oporu, sugerując, że może on wykorzystywać wszystkie okoliczności pozwalające zmniejszyć wysiłek angażowania się w proces leczenia i odwracające uwagę od tego, co nieakceptowane (Freud 1997). Także inni psychoanalitycy akcentowali za S. Freudem problem wielości form oporu, jednak chyba tylko W. Reich wyraźnie wskazywał na formalne aspekty zachowania, przez które opór się przejawia, jak sposób mówienia, poruszania się czy mimika (Freud 1997a; Thomä, Kächele 1996).

Generalnie, niezależnie od formy, w jakiej opór występuje, traktowany jest on zazwyczaj przez psychoanalityków jako czynnik blokujący przemianę (Freud 1997). W tym też sensie stanowi instrument podtrzymujący wyparcie znacznie częściej wykorzystywany przez *ego* niż przez *id* czy *superego*. Choć jako taki paradoksalnie służy zasadzie przyjemności, a nie realności, gdyż jego rola polega przede wszystkim na zaoszczędzaniu negatywnych doznań (tamże). Opór może też hamować motywacje popędowe nastawione na pełne zaspokojenie potrzeb *Id*. Tym samym S. Freud dostrzega również znaczenie oporu w procesie rozwoju i samodoskonalenia (tamże).

E. Fromm (1996) silniej akcentuje związek oporu z procesem rozwoju. Podkreśla on, że u podstaw oporu tkwi lęk przed nowością i zmianą. Tym samym upatruje w nim czynnik hamujący wycofywanie się z warunków ograniczających możliwości człowieka. Poza tym postuluje rozszerzenie obszaru możliwych aplikacji pojęcia „opór”, twierdząc, że zjawiska oporu nie można odnosić wyłącznie do sytuacji terapii. Ma ono bowiem charakter ogólnoludzki i wraz z mechanizmem przeniesienia należy do *najpotężniejszych sił emocjonalnych* (Fromm 1996, s. 105).

Z kolei według C.G. Junga (1994; 1999) opór wyraźnie łączyć należy z problematyką relacji interpersonalnej, w której pojawiać się on może w związku z wywieraniem presji na osobę i brakiem zrozumienia jej indywidualnej sytuacji. Wprawdzie mówiąc to, C.G. Jung nie wykracza poza granice dyskusji o terapii, traktuje jednak opór jako sygnał wskazujący na brak dopasowania do potrzeb osoby środków i metod

wykorzystywanych w relacji terapeutycznej. Ogólnie więc w podejściu psychoanalitycznym opór może sprowadzać się do swego rodzaju obrony przed niepożądanymi treściami inicjowanymi podczas interakcji społecznej, choć należy podkreślić, że w psychoanalizie wyraźnie oddziela się mechanizmy obronne *Ego*, kojarząc je ze strukturalnym modelem psychiki, od pojęcia oporu zwykle rezerwowanego właśnie dla języka terapii (Laplanche, Pontalis 1996).

Dokonane przez H. Thomä i H. Kächele (1996) podsumowanie wyraźniej pokazuje role jakie w psychoanalizie przypisuje się oporowi. Po pierwsze, opór zapewniać ma utrzymanie równowagi psychicznej poprzez, między innymi, ochronę świadomości przed przedostawaniem się do niej bolesnych treści, jak też ochronę statusu istniejących objawów chorobowych, których obecność określona jest zasadą kompromisu między siłami wypieranymi i wypierającymi. Po drugie, reguluje relacje interpersonalne przez stanie na straży granic podmiotu. Wreszcie opór pełnić może rolę zabezpieczającą przed dezintegracją *Ja* oraz chroniącą tożsamość jednostki, odpowiadając w ten sposób na potrzeby adaptacyjnych mechanizmów samozachowawczych. Zależnie od kontekstu i okoliczności bywa jednak traktowany także jako czynnik petryfikujący kondycję psychiczną i przez to blokujący funkcjonowanie oraz rozwój jednostki. Jakkolwiek może też być przejawem zdrowia, gdy służy ochronie indywidualności osoby przed próbami kategoryzacji i uprzedmiotawiania, jakie podczas terapii mogą mieć miejsce. Ta jednak rola przypisywana jest oporowi raczej przez krytyków psychoanalizy, takich na przykład jak A. Maslow (1986).

Niektóre ze wskazanych elementów psychoanalitycznej charakterystyki oporu i jego funkcji opisywane są podobnie we współczesnych stanowiskach teoretycznych. Dotyczy to szczególnie problematyki presji w relacji interpersonalnej oraz zagadnienia poczucia indywidualności w regulacji zachowania.

Opór w świetle nowszych ustaleń

Współczesne podejście do zjawiska oporu i przeciwstawiania się sprowadzić można do pięciu perspektyw. Są one efektem ogólnie odmiennego spojrzenia lub tylko silniejszego akcentowania któregoś z jego aspektów. Należy też podkreślić, że nie zawsze stanowiska te się wykluczają. Przeciwstawianie się oddziaływaniom społecznym conceptualizowane jest jako: stan motywacyjny, indywidualnie zróżnicowana dyspozycja, nawyk, stan mentalny albo typ relacji interpersonalnej. Poniżej prezentowane są stanowiska teoretyczne odpowiadające wymienionym sposobom ujmowania zjawiska.

Z uwagi na rozległość analiz oraz praktyczne implementacje teorii oporu osobno omówione zostanie także stanowisko na temat oporu przyjmowane z perspektywy paradygmatu posłuszeństwa wobec autorytetu oraz z perspektywy teorii perswazji.

Opór jako dyspozycja lub stan motywacyjny

Najpopularniejszym we współczesnej psychologii stanowiskiem na temat oporu jest teoria reaktancji J. Brehma (Brehm 1966; Brehm, Brehm 1981; Seeman i in. 2005), w której opór, traktowany jako odpowiedź na zagrożenie poczucia swobody i wolności, definiowany jest w kategoriach motywacji i emocji.

Teoria reaktancji nazywana jest teorią oporu wobec wpływów społecznych, a także teorią indywidualnej wolności i kontroli (Seemann, Carroll, Woodard, Mueller 2008). Jej centralny element stanowi pojęcie zagrożenia osobistej wolności jednostki, a dokładniej percepcja takiego zagrożenia (Brem 1966; Brehm, Brehm 1981). W teorii tej zakłada się, że każda osoba typuje jakąś grupę zachowań lub myśli, w stosunku do których czuje głębokie osobiste uprawnienie. Zagrożenie lub eliminowanie poczucia swobody w zakresie tych zachowań lub myśli wywołuje negatywne emocje i sprawia, że zachowania te spostrzegane są jako bardziej atrakcyjne, oraz uruchamia tendencję do odbudowywania swobody. Człowiek w stanie reaktancji sprzeciwia się zewnętrznym naciskom, wytycznym, zaleceniom, angażuje w zakazane działania i trudno poddaje się perswazji. Może także demonstrować swoją niechęć poprzez bierność, o ile stanowi to sposób na przywrócenie poczucia utraconej wolności. Mówiąc inaczej, opór wyrażać się może w różnych formach w sferze behawioralnej, poznawczej i emocjonalnej (Thomas, Donnel, Buboltz 2001). Pojawia się też jako efekt poszukiwania źródeł stymulacji oraz dostarczania sobie przyjemności. Ma to swoje odbicie w próbach konstrukcji narzędzi pomiarowych, w których uwzględniany jest pobudzeniowy aspekt reaktancji (tamże). Tym, co wydaje się jednak szczególnie interesujące na poziomie empirycznej weryfikacji teorii reaktancji, jest to, iż w odrębnych studiach poświęconych ewaluacji narzędzi pomiarowych zdecydowanie największą stabilność zachowuje czynnik reprezentujący potrzebę niezależności i wolności w podejmowaniu decyzji (tamże).

Reaktancja traktowana bywa też jako raczej indywidualnie zróżnicowana zmienna, niż efemeryczny stan motywacyjny. Cechuje ją bowiem międzyosobnicze zróżnicowanie wyrażające się międzysytuacyjną gotowością do reagowania silnym lub słabym oporem (Buboltz, Woller, Peppe 1999; Dowd, Wallbrown, Sanders, Yesenosky 1994; Thomas, Donnel, Buboltz 2001). Jednocześnie wykazano też, że kontrola indywidualnego zróżnicowania pozwala ujawniać niewątpliwie sytuacyjny aspekt reaktancji (Levav, Zhu 2009). Ten dychotomiczny obraz nie wymaga jednak radykalnych rozstrzygnięć. Wskazuje się bowiem, że reaktancję należy traktować jako stan i dyspozycję zarazem (Seemann i in. 2005; Jonason, Bryan, Herrera 2010), choć mimo to w praktyce dominują narzędzia ukierunkowane raczej na pomiar dyspozycji (Jonason, Bryan, Herrera 2010).

Wizje oporu jako stanu i oporu jako cechy próbuje godzić teoria psychologicznej zmiany ukierunkowania M.J. Aptera (1982; 2001). Wprawdzie mówi się w niej o potrzebie sprzeciwiania się naciskom i oczekiwaniom zewnętrznym, to jednak potrzeba

ta definiowana jest podobnie, jak w teorii reaktancji J. Brehma, czyli w kontekście stanu motywacyjnego, psychologicznego oporu pojawiającego się w odpowiedzi na ograniczanie swobody, a traktowanego jako efekt interakcji jednostka–sytuacja. Z drugiej strony teoria ta podkreśla indywidualne zróżnicowanie pod względem czasu, w jakim owa potrzeba przeważa w regulacji zachowania. Potrzeba sprzeciwiania się pozostawać ma w bezpośrednim związku z potrzebą ulegania i upodabniania się. Razem stanowią one bowiem podstawę dwóch przeciwstawnych stanów metamotywacyjnych: negatywizmu (*negativistic*) oraz konformizmu (*conformist*), tworzących wspólnie jeden z wymiarów opisujących ogólne sposoby indywidualnego ukierunkowania na doświadczenie i świat zewnętrzny. Sposoby te związane są z charakterystycznym dla danego stanu zakresem emocji oraz pryzmatem percepcji świata. Pozostałe wymiary to: nastawienie na cel (*telic*) – nastawienie na aktywność (*paratelic*), dominacja (*mastery*) – współbrzmienie (*sympathy*), orientacja na siebie (*autic*) – orientacja na innych (*alloic*). Jak podkreśla autor, jednoczesny opis człowieka na tych czterech wymiarach pozwala lepiej pojąć istotę jego osobowości oraz dokładniej zrozumieć ludzkie zachowanie, niż zapewniają to teorie cech i homeostatyczne teorie motywacji (Apter 1997). Dominacja jednego ze stanów w parze może wynikać ze wzbudzenia określonej potrzeby leżącej u jego podłoża i być spowodowana zewnętrznymi czynnikami. Stan negatywizmu, zamiennie określanej w tej teorii buntownicznością, mógłby więc stanowić efekt zewnętrznych nacisków wywołujących potrzebę sprzeciwu. W innej sytuacji te same naciski mogą wywoływać potrzebę konformizmu albo przynajmniej brak gotowości do otwartego sprzeciwu mimo świadomego jego przeżywania. Ostatecznie rodzaj wzbudzonego stanu zależy od subiektywnej interpretacji warunków oraz celów, jakie wyznaczyła sobie osoba. Do głównych założeń tej teorii należy to, że ludzie różnią się indywidualnie pod względem ilości czasu, jaki spędzają w danym stanie. Wymaga jednak podkreślenia, że stany, o których jest tu mowa, nie są równoważne z pojęciem cechy.

Opisywany w teorii M.J. Aptera stan negatywizmu odpowiedzialny byłby za użytkowanie niezależności, burzenie *status quo*, jak również, co podkreślał także w swej teorii J. Brehm, dostarczanie stymulacji (negatywizm proaktywny). Interesujące, że w polskiej literaturze na podobne funkcje oporu zwracała już wcześniej uwagę M. Porębska (1968), wyróżniając opór reaktywny, proaktywny i instrumentalny. Stan negatywizmu ma odgrywać także znaczną rolę w procesach konstruowania i podtrzymywania tożsamości oraz odrębności od innych, sprzyjając zdobywaniu wiedzy na temat tego, kim się jest, a kim nie. Ogólnie efektem, do którego ów stan prowadzi, jest osobista wolność. Ona też stanowi wartość leżącą u podłoża samej buntowniczności (Apter 2001). Za szczególnie przypadek negatywizmu M.J. Apter uznaje reakcje przeciwstawiania się czynnikom, które jednostka spostrzega jako redukujące jej wolność i swobodę działania lub grożące taką redukcją. Tym samym, jak autor zauważa, negatywizm w tej postaci równie dobrze daje opisać się pojęciem reaktancji J. Brehma (Apter 1982, s. 201).

Zarówno w teorii reaktancji, jak i w teorii psychologicznej zmiany ukierunkowania, opór jest centralnym elementem definiowanym w kategoriach motywacji i emocji. Jednocześnie obie te teorie podkreślają duże znaczenie indywidualnej wolności, autonomii, swobody i poczucia jej ograniczania dla zrozumienia mechanizmu sprzeciwu.

Opór jako stan mentalny

Zwracanie uwagi na fenomenologiczny aspekt oporu, czyli to, jak przeżywany i spostrzegany jest on przez samego opierającego się, nie jest obce perspektywie teorii reaktancji i teorii psychologicznej zmiany ukierunkowania. Obie one wykorzystują założenie o spustowej roli percepcji i przeżyć związanych z doświadczaniem presji i ograniczeń oraz samym aktem przeciwstawiania się. Nie uznają ich jednak za nadrzędne właściwości. W związku z tym poniższe uwagi poświęcone zostaną wprawdzie mniej znanemu stanowiskom, lecz akcentującym zasadniczo umysłowy aspekt przeciwstawiania się. Tak się składa, że reprezentowane są one przez polskich autorów i – w przypadku niektórych – opublikowane zostały jeszcze przed ukazaniem się sztandarowej *A Theory of Psychological Reactance* J. Brehma.

W polskiej tradycji badań zainteresowanie zjawiskiem indywidualnego oporu motywowane było głównie, choć nie tylko, potrzebami wyrastającymi na gruncie problematyki edukacji oraz rozwoju psychospołecznego. Poszukiwano odpowiedzi na pytanie, jak funkcjonuje człowiek, gdy nie ulega stawianym mu wymaganiom zewnętrznym, oraz jak minimalizować negatywne konsekwencje oporu i usprawniać kierowanie zachowaniem jednostki (Dybowski 1935a; 1935b; Mielczarska 1948; Porębska 1966; 1968).

Opór traktowano jako szerszą kategorię obejmującą takie zjawiska, jak negatywizm, upór i nieposłuszeństwo. By podkreślać szerokie spektrum zjawisk mogących być wyrazem oporu, a jednocześnie by sprecyzować niejednorodność i wieloznaczność pojęciową M. Porębska (1968) wprowadziła kategorię zachowań opornych, którą odnosiła do wszelkich reakcji jednostki związanych z niechęcią do wymagań i oddziaływań społecznych, a mających swój mniej lub bardziej zaznaczający się wyraz behawioralny.

Indywidualny opór definiowano najczęściej jako dążenie przeciwne do aktualnego lub potencjalnego oddziaływania zewnętrznego (Dybowski 1946, s. 208; Mielczarska 1948). Przyjmowano, że dążenie to może być zarówno dowolne, jak i mimowolne, a co się z tym wiąże, w różnym stopniu uświadamiane przez opierającego się. Opór opisywano więc jako z jednej strony związany z działaniem wolnej woli i samodzielnością, z drugiej, z nieświadomymi procesami i mechanizmami obronnymi (Dybowski 1946; Mielczarska 1948; Porębska 1968).

Przyjmowano, że jego celem jest obrona indywidualnych zasobów, interesów i wartości, wypracowywanie przestrzeni dla indywidualnej samodzielności i wolności, ale też autokreacja, tzn. opór wykorzystywany może być w procesie akcentowania *Ja* osoby, konstruowania czy też dookreślania jej tożsamości.

Dokonywano także rozróżnienia na bierne i czynne reagowanie na naciski i wymagania (Dybowski 1935a; Mielczarska 1948; Porębska 1966; 1968). Te pierwsze wyrażać się mogły zarówno przez zrywanie kontaktu, izolację, ucieczkę, jak i przez pozorne dostosowanie się bez wykonywania poleceń, polegające na przykład na demonstrowaniu ociężałości lub bezradności. Czynne z kolei to otwarty sprzeciw, aktywna odmowa, upór, przekora oraz stwarzanie obiektywnych przeszkód.

Jak jednak podkreślano, samo zachowanie jest niewystarczającym wskaźnikiem z uwagi na różnorodne formy wyrazu oporu, od aktywnych po bierne. Ważne są bowiem wewnętrzne przeżycia osoby w odpowiedzi na zewnętrzne nakazy, zakazy i ograniczenia (Mielczarska 1948; Porębska 1968). To, co widoczne dla otoczenia, np. w postaci niespełniania wymagań lub protestu, związane jest z przeżyciowymi aspektami, czyli emocjami i nastawieniami w odpowiedzi na odbierane sygnały. Dlatego nacisk należy definiować przez presję zewnętrzną oraz przez występujące u osoby naciskanej odczucie przymusu. Ważny jest też sam proces interpretacji tych sygnałów przez osobę, gdyż od odczytania przekazu lub kontekstu, w jakim nacisk zachodzi, zależą jej reakcje (Porębska 1968). W związku z tym jednostka może reagować oporem na zachowania lub zdarzenia, za którymi nie stoi cudza intencja jakichś wymagań czy wywarcia nacisku. Takie stanowisko wyraźnie koresponduje z teorią reaktancji i teorią psychologicznej zmiany ukierunkowania.

W tym kontekście W. Mielczarska (1948) prezentuje interesujące badania prowadzone na grupie dorosłych osób w różnym wieku. Bazując na wywiadach anamnestycznych, autorka konsekwentnie buduje fenomenologiczny obraz oporu. Dominują w nim negatywne emocje, ambiwalentne uczucia i tendencje oraz poczucie impulsywności działania z towarzyszącym mu, za sprawą emocjonalnego pobudzenia, ograniczeniem uwagi (tzw. filtr oporu, Dybowski 1935b; Mielczarska 1948). Wskazuje też wyraźnie na obecność konfliktu motywacyjnego, jaki często towarzyszy oporowi, a który polega na jednoczesnym dążeniu do realizacji zagrożonych wartości i unikaniu konsekwencji własnego sprzeciwu (Mielczarska 1948). Znaczenie konfliktu motywacyjnego dla rozumienia mechanizmu oporu mocno akcentowali później badacze per-swazji (zob.: Knowles, Riner 2007; Knowles, Linn 2004b).

Jeśli chodzi o mechanizm powstawania oporu i kształtowania form jego wyrazu, to – jak już zasygnalizowano – traktowany był on przez polskich autorów w kategoriach interakcji czynników podmiotowych oraz środowiskowych. Wśród tych pierwszych wyróżniano uwarunkowania genetyczne, temperament, poziom rozwoju funkcji poznawczych i osobowości, poczucie siły, indywidualne cele i wartości. Wśród tych drugich, otoczenie, historię doświadczenia, warunki bieżącej sytuacji oraz charakterystykę źródła ograniczeń. Odnosząc się do tego ostatniego, im większy stopień zależ-

ności realizacji indywidualnych celów jednostki od danego źródła presji, w tym większym stopniu można się spodziewać biernych lub ukrytych form zachowań opornych (Porębska 1968).

Na koniec warto wspomnieć o elementach, które w tych starych polskich badaniach zbiegają się z nowszymi ustaleniami na temat oporu. W. Mielczarska i M. Dybowski podkreślali zdecydowanie reaktywny charakter przeciwstawiania się. M. Porębska jednak wyraźnie mówiła już o proaktywnym aspekcie oporu, na który wskazywał także J. Brehm, czy później R. McDermott, jak też o problemie autorezystencji opisywanym przez M.J. Apter (2001). Poza tym w modelu M. Porębskiej opór wyraźnie oddzielony został od wrogości, na co także zwracano uwagę przy okazji badań z użyciem kwestionariusza SABD (Stanik, Roszkowska, Kucharewicz 2006). Jak wskazuje autorka, opór występuje bowiem także wtedy, gdy jednostka identyfikuje się z wymagającym lub darzy go sympatią. Zamiast z wrogością wiąże go więc raczej z negatywnym nastawieniem wobec wymagania oraz negatywnymi emocjami, takimi jak złość, smutek lub strach. Autorka argumentuje też, że siła oporu zależy w dużym stopniu od siły hamowanego dążenia lub wagi zagrożonej naciskiem wartości (Porębska 1968, s. 133). Tym twierdzeniem zbliża się więc do ustaleń teorii reaktancji. M. Porębska zwraca także uwagę, iż opór może być reakcją na sprzeczność między przekonaniami czy wartościami a działaniem, jakie jest zewnętrznie wymagane. Tą z kolei uwagą dotyka problemu, który opisywany jest i wyjaśniany w teorii dysonansu poznawczego.

Dodać należy, że autorka dochodzi także do rozróżnienia uwzględniającego cel zachowań opornych, zbliżając się tym samym do późniejszych ustaleń R. McDermotta (1988; 2001). Mianowicie, że zachowania oporne mogą mieć charakter nie tylko reaktywny lub proaktywny, ale także instrumentalny (Porębska 1968).

Autorką nowszego polskiego ujęcia przeciwstawiania się jest A. Oleszkowicz. Skupia się ona na zjawisku buntu młodzieńczego i odnosząc się do teorii reaktancji oraz teorii psychologicznej zmiany ukierunkowania, definiuje bunt *jako potrzebę lub chęć sprzeciwiania się (...) stanom rzeczy, które jednostka subiektywnie spostrzega jako ograniczające, zagrażające lub niezgodne z jej oczekiwaniami i wyobrażeniami* (2006, s. 60). Podkreśla, podobnie jak przywołani dotychczas autorzy, że bunt jest przeżyciem o negatywnym ładunku emocjonalnym, związanym z poczuciem dyskomfortu. Zainspirowana filozoficznym stanowiskiem A. Camusa, przyjmuje, że istota buntu zawiera się w destrukcji oraz afirmacji. Ta pierwsza polega na negacji, sprzeciwie i chęci obalenia określonego *status quo*, ta druga na intencji wprowadzania własnych rozwiązań. Jak twierdzi autorka, bunt jest przede wszystkim formą obrony, choć także narzędziem walki.

W świetle tej koncepcji jednostka zdaje sobie sprawę z własnego sprzeciwu, emocji i myśli, jakie w związku z tym są jej udziałem. Przyczyny tego stanu nie muszą być uświadamiane. Jednak sam bunt jest zjawiskiem przynajmniej częściowo świadomym. Podobnie jak w teoriach innych autorów, także i według stanowiska H. Oleszkowicz, to, co kryje się za pojęciem „bunt”, przyjmować może nie tylko formę reaktywną, ale

też taką, u której podstaw leży w pełni uświadomiona intencja. Tak rozumiane zjawisko posiada dwa komponenty: przeżyciowy (emocje i sądy) oraz ekspresywny (zewnątrzna manifestacja).

Ze względu na komponent ekspresywny autorka dokonuje podziału na bunt zewnętrzny, ujawniany i bunt wewnętrzny, bezpośrednio obserwowalny tylko przez buntującego się. Z kolei z uwagi na przedmiot buntu wyróżnia takie jego rodzaje, jak: egocentryczny, altruistyczny, egzystencjalny, instytucjonalny, bunt związany z sytuacjami edukacyjnymi, oraz bunt przeciwko wymuszaniu i wykorzystywaniu słabszych.

Według A. Oleszkowicz w procesie psychospołecznego funkcjonowania człowieka bunt pełni różne funkcje, które można podzielić na specyficzne i niespecyficzne. Do specyficznych należą: obrona, uzyskiwanie autonomii oraz kreowanie własnego *Ja*, z kolei do niespecyficznych: skupianie uwagi otoczenia na sobie oraz funkcja hedonistyczna polegająca na dostarczaniu sobie stymulacji i redukowaniu w ten sposób na przykład nudy. Do tej grupy zadań należeć także może funkcja katarktyczna polegająca na odreagowywaniu napięcia oraz funkcja kreatywna wiążąca się z wprowadzaniem innowacji w określone sytuacje.

Podsumowując, należy raz jeszcze wyraźnie podkreślić, że gdy mowa o przeciwstawianiu się jako stanie mentalnym, to oczywiście nie można ograniczyć się do przywołanych stanowisk polskich autorów. Wprawdzie to oni akcentują ten właśnie aspekt oporu, jednakże J. Brehm, M.J. Apter czy R. McDermott nie prezentują całkowicie odmiennego stanowiska. Twierdzą, że przeciwstawianie się jest bardziej związane z motywacją lub dyspozycjami osobowości, jednak odwołując się do kategorii świadomości i percepcji jako czynników współtowarzyszących lub współwarunkujących opór, wskazują także na jego poznawczy i fenomenologiczny charakter. Podobnie polscy autorzy mówiąc o reaktywnym oraz emocjonalnym charakterze oporu, ocierają się o kategorię stanu motywacyjnego.

Opór jako typ relacji

Opór ujmowany bywa też niekiedy jako relacja. P. Stenner i H. Marshall (1995) operacjonalizując przeciwstawianie się jako buntowniczość, twierdzą, że jest ona nie tyle właściwością osobowości, ile szczególnym rodzajem relacji wobec władzy i konwencji, oraz że relacja ta związana jest przede wszystkim z odrzucaniem. Nie kwestionują jednak znaczenia czynników osobowych. Twierdzą raczej, że czynniki te odgrywają istotną rolę w kształtowaniu tej relacji, na którą ogromny wpływ ma też kontekst społeczny i historyczny (tamże, s. 623). Podkreślają, że tak jak rozumienie, buntowniczość uzależnione jest od języka służącego do jej opisu, tak też związek między buntowniczością a adolescencją ma w dużej mierze charakter językowy utrwalony

tradycją myślenia o tych zjawiskach. Przedstawiają ten związek jako wypadkową uwarunkowań społeczno-historycznych. Polega to według autorów na tym, że używanie słów w określonych zestawieniach i określonych kontekstach sprawia, iż ich znaczenia wzajemnie się przenikają, kształtując w ten sposób pojęcia, jakie za tymi słowami się kryją. Jednym z efektów tego procesu jest to, że buntowniczność rozumiana może być wielorako, na przykład jako nonkonformizm, opozycyjność wobec władzy czy polityczny aktywizm. Podejście P. Stenner i H. Marshall poszerza ujęcia zjawiska przeciwstawiania się i oporu o perspektywę językową, choć także podkreśla znaczenie „fenomenograficznego” nastawienia. Autorki proponują bowiem, by buntowniczność badać za pomocą narzędzi o charakterze narracyjnym, jak też analizować stopień utożsamiania się z kategorią buntu.

Opór w paradygmacie milgramowskim

Z uwagi na długoletnią tradycję analiz oraz wkład do rozumienia procesu uległości i przeciwstawiania się w asymetrycznych relacjach związanych z władzą, na odrębne omówienie zasługuje ujęcie oporu z perspektywy paradygmatu posłuszeństwa wobec autorytetu.

W paradygmacie tym opór stanowi niejako drugą stroną posłuszeństwa. Przyjmuje się, że samo podleganie czyjejś władzy redukuje poczucie odpowiedzialności (Milgram 2008, s. 174, 193), a rezultaty wielu badań prowadzonych w paradygmacie Milgramowskim pozwalają dzisiaj stwierdzać, że siła sytuacji jaką stwarza relacja autorytetu wyraźnie determinuje uległość tego, kto w tej relacji zajmuje niższą pozycję (Benjamin, Simpson 2009). Niemniej podkreślane jest również znaczenie indywidualnych uwarunkowań do bycia posłusznym (Blass 1991; Twenge 2009), które mogą mieć, jak sam Milgram (2008) sugerował, korzenie w ewolucji ludzkiego gatunku.

W ocenach rezultatów tych badań wskazywane jest znaczenie posłuszeństwa wobec konstytucji i regulacji życia społecznego. Zwraca się także uwagę, iż bywa ono czynnikiem destruktywnym, bo wspierającym autorytaryzm i sprzyjającym nielegitymizowanej władzy (Benjamin, Simpson 2009). Z tego powodu podkreślana jest wartość nieposłuszeństwa jako czynnika służącego kontroli prawomocności wymagań formułowanych przez autorytet. Niekwestionowalność żądań i wymagań stwarza bowiem ryzyko degeneracji władzy i sprzyja warunkom rozwoju autorytarianizmu (Passini, Morselli 2009a). Nieposłuszeństwo S. Milgram (2008) interpretował jako efekt dążenia do zredukowania dysonansu między indywidualnym systemem wartości a poleceniem sformułowanym przez autorytet. Co więcej, wiązało się ono według niego z przeformulowaniem relacji władzy. Autor uważał bowiem, że to asymetria relacji gwarantuje kontrolę zachowania osoby zajmującej niższą pozycję. W takiej relacji hierarchia jasno określa tego, kto ma

moc decydowania w procesie działania. Jeśli podporządkowany przeformułuje tę relację, choćby poznawczo, to wzrasta szansa, że samodzielnie wyznaczą zacząć on kierunek własnego zachowania.

Ogólnie jednak jednostronne podkreślanie wagi i roli posłuszeństwa albo nieposłuszeństwa, eksponowanie jednego z nich bez odwołania do drugiego, wydaje się ograniczać możliwości opisu i wyjaśnienia. Istnieją bowiem powody, by traktować oba te zjawiska jako komplementarne aspekty władzy, nieredukowalne choćby w kontekście badania relacji submisji–dominacji (Passini, Morselli 2009b).

Opór w perspektywie teorii perswazji

Opór bywa spostrzegany jako przeszkoda w osiągnięciu indywidualnych lub społecznych celów. Jego dolegliwość jest szczególnie podkreślana w dziedzinie perswazji, czyli wszędzie tam, gdzie zachodzi potrzeba zmiany postawy i zachowania. W teorii perswazji jest on zresztą podstawowym zagadnieniem, gdyż zachodząc zarówno potencjalnie, jak i rzeczywiście, stanowi konieczny warunek zainicjowania działań ukierunkowanych na zmianę przekonań (Knowles, Linn 2004a, 2004c). Spostrzegany jako właściwość sytuacyjna może się stać celem doraźnych przedsięwzięć nastawionych na redukcję jego natężenia.

W kontekście zarówno zagadnienia perswazji, jak i problematyki procesu podejmowania decyzji, opór wiązany jest przede wszystkim z doświadczaniem ambiwalencji wobec jakiejś propozycji lub alternatywy. Przyjęcie nowego rozwiązania, o ile dotyczy ważnego dla jednostki obszaru, przedstawia się zwykle jako mające zarazem pozytywne i negatywne aspekty. Angażuje to jednocześnie dwa odrębne systemy regulacji zachowania: jeden wrażliwy na korzyści i pozytywne emocje oraz drugi, prewencyjny, wrażliwy na kary i dyskomfort oraz emocje negatywne (Knowles, Riner 2007). Łącząc to z modelem konfliktu motywacyjnego dążenie–unikanie i przekonaniem o jego szerokiej aplikacyjności w wyjaśnianiu zachowania człowieka (Knowles, Linn 2004a) strategie perswazji podzielić można na dwie grupy (tamże; Knowles, Riner 2007). Do pierwszej należą te nastawione na podnoszenie atrakcyjności propozycji i wspierające motywacje dążenia do celu, do drugiej zaś techniki ukierunkowane na niwelowanie minusów i dolegliwości kojarzonych z przyjmowaniem alternatywy i redukujące motywację do unikania celu. Pierwsza grupa nazwana została strategiami alfa, druga strategiami omega.

Opór pojawia się tam, gdzie występują negatywne emocje, negatywne skojarzenia i motywacja do unikania. Stanowi więc proces związany z orientacją prewencyjną. W związku z powyższym strategie omega ukierunkowane są przede wszystkim na redukcję oporu przez eliminowanie ambiwalencji, i jak już powiedziano, polegają na pomniejszaniu negatywnych aspektów alternatywnej propozycji, opinii czy działania. Techniki proponowane w obrębie strategii omega podzielone zostały pod względem

rodzaju oporu (Knowles, Linn 2004a; Knowles, Riner 2007). Pierwszy rodzaj oporu to reaktancja w myśl definicji J. Brehma, czyli opór wobec wpływu ograniczającego wolność jednostki. Drugi to sceptycyzm, rozumiany jako opór wobec propozycji. Trzeci to inercja, definiowana jako opór wobec zmiany charakteryzujący się nastawieniem na *status quo*. Każdy z tych rodzajów z perspektywy interesów perswazji wymaga odrębnych zabiegów ze względu na różny mechanizm nimi kierujący i odmienne formy, w jakich się przejawiają. Wspólne im jednak jest to, że aby wystąpiły konieczna jest zdolność do przeciwstawienia się wraz z motywacją do takiego zareagowania (Knowles, Riner 2007).

Wątek motywacji i zdolności podniesiony został w kontekście poszukiwania sposobów przeciwstawiania się technikom perswazji. Wyróżnione przez E.S. Knowlesa i D.D. Rinera rodzaje oporu traktowane są jako naturalne mechanizmy obrony (Sagarin, Wood 2007). Jednakże najsłynniejszym i najgłębiej zweryfikowanym stanowiskiem w sprawie opierania się perswazji jest teoria inokulacji W.J. McGuire'a (za: Sagarin, Wood 2007; Wegener i in. 2004). Główne założenie tej teorii mówi, że aby rozwinąć indywidualny opór wobec mającej nastąpić w przyszłości perswazji, należy wcześniej wystawić postawy lub przekonania osoby na działanie słabszych przekazów perswazyjnych. Uruchomi to mechanizm podobny do tego, jaki występuje w sytuacji nabywania odporności immunologicznej w następstwie biologicznego szczepienia ochronnego. W efekcie rozwinię się system obrony na bazie informacji dostarczonych w szczepionce. Takie zagrażające przekazy, jednak na tyle słabe i kontrolowane, by nie spowodować „infekcji”, sprowokują wytworzenie się motywacji do obrony przed kolejnymi atakami perswazyjnymi oraz zdolności do tworzenia kontrargumentacji. Słabą stroną tej teorii jest to, że aby skutecznie uruchomić proces inokulacji, należy znać treść mającego wystąpić w przyszłości komunikatu perswazyjnego. Ograniczenie to próbował pokonać B.J. Sagarin wraz z zespołem (Sagarin i in. 2002), proponując rozwinięcie uogólnionej oporności wobec perswazji przez uczenie ludzi odróżniania uprawnionego od nieuprawnionego autorytetu i władzy, które przypisywane są źródłu przekazu. Rozwiązanie to skutkuje silniejszym oporem wobec perswazji pod warunkiem, że wcześniej zredukowane zostanie powszechnie występujące indywidualne złudzenie niewrażliwości na manipulację, co można osiągnąć za pomocą edukacyjnych opisów i demonstracji.

Oprócz inokulacji, jako środek w budowaniu oporu proponuje się także ostrzeżenie przed mającą nastąpić perswazją (McGuire, Millman 1965; Quinn, Wood 2004; Sagarin, Wood 2007). Zmniejsza ono uległość oraz podnosi zdolność opierania się. Dzieje się tak jednak tylko wtedy, gdy osoba stanowiąca cel perswazji ma zapewnione warunki tworzenia kontrargumentacji, a więc nie jest poddawana presji czasu ani działaniu dystraktorów, ocenia swoje możliwości jako wystarczające do przeciwstawienia się, oraz przede wszystkim wtedy, gdy komunikaty perswazyjne dotyczą spraw emocjonalnie angażujących jednostkę i osobiście dla niej znaczących.

Mówiąc o obronie przed niechcianym wpływem i manipulacją, należy podkreślić także użyteczność modelu szans rozpracowania przekazu (*elaboration likelihood model of persuasion*) autorstwa R. Petty i J. Cacioppo (za: Wojciszke 2002) oraz modelu heurystycznego *versus* systematycznego przetwarzania informacji zawartych w przekazie autorstwa S. Chaiken (za: tymże). Opór wobec tego rodzaju wpływu będzie tym większy, im bardziej przekaz poddawany będzie starannemu i przemyślanemu przetwarzaniu. Jak jednak z obu tych modeli wynika, aby przekaz poddany został systematycznemu opracowaniu, konieczna jest zdolność i motywacja do przetwarzania komunikatu wynikająca choćby z osobistego znaczenia dla podmiotu informacji w nim zawartych (Chaiken, Stangor 1987). Opór w takim ujęciu będzie więc efektem kontrolowanych procesów przetwarzania informacji. Warto jednak dodać, że w sytuacji gdy argumenty zawarte w przekazie okażą się racjonalne i wiarygodne, silny automatycznie pojawiający się opór, przez angażowanie centralnego toru przetwarzania informacji, sprzyjać może zmianie postawy w kierunku zgodnym z docierającym komunikatem. Gdy będzie słaby, ograniczy zdolność dostrzeżenia cech tego komunikatu w wyniku zaangażowania toru peryferyjnego (Knowles, Riner 2007).

Pewnego rodzaju podsumowaniem zagadnienia intencjonalnego kształtowania oporu wobec wpływu społecznego i perswazji są zaprezentowane przez A. Pratkanisa i E. Aronsona (2004) postulaty obrony przed działaniami propagandowymi oraz ustalenia R. Cialdiniego (2000) na temat możliwych obron w sytuacjach nieuprawnionego wykorzystywania reguł społecznego wpływu. Z tej perspektywy opór wobec perswazji staje się właściwością możliwą do wytrenowania. Jak proponują autorzy (Cialdini 2000; Pratkanis, Aronson 2004), osiągnąć to można przez zbudowanie przekonania o osobistej podatności na manipulację, pobudzanie refleksyjnego myślenia, monitorowanie własnych emocji, krytyczność wobec napływających informacji oraz edukację w dziedzinie mechanizmów oddziaływań społecznych i istniejących technik wpływu.

Taksonomia pojęć

Występowanie w literaturze licznych określeń na oznaczenie podobnie operacjonalizowanej zmiennej może wzbudzać wątpliwość co do tego, czy nadal mowa jest o tym samym. Uzasadnieniem tej wątpliwości jest choćby podnoszenie w teoriach oporu różnych aspektów zjawiska lub dokonywanie ujęć w odmiennych kontekstach. Już odmiennie określane stosunki zakresowe nazw wprowadzać mogą niepewność. Zgodnie z pewnymi ujęciami struktura relacji między kategoriami odnoszącymi się do zjawiska przeciwstawiania się ma charakter nadrzędności–podrzędności (Knowles, Rinner 2007; Porębska 1968). Według innych poglądów cechuje ją w większym stopniu zamiennność i równorzędność (Apter 1982). Jeszcze inne wydają się

przemawiać tylko za częściowo wspólnym zakresem desygnatów istniejących pojęć (Aggleton, Whitty 1987; Oleszkowicz 2006). Opór bywa rozpatrywany jako motywacja, dyspozycja, stan umysłu, typ relacji, ale też jako postawa (Knowles, Linn 2004a).

W obliczu tej niejednoznaczności słuszne wydaje się poszukiwanie rozwiązań pozwalających usystematyzować pojęcia stosowane do opisu przeciwstawiania się. Skorzastać można w tym celu choćby z opracowanego przez D.A. Levy, B.E. Collins oraz P.R. Nail (1998) modelu interpersonalnego wpływu, w którym pojęcie opór zajmuje miejsce zarówno jako kategoria klasyfikowana, jak i klasyfikator.

Podstawę konstrukcji modelu stanowią cztery kryteria, pod względem których autorzy dokonują podziału indywidualnych reakcji na oddziaływania społeczne. Są to: poziom uświadomienia, na jakim poznawczo opracowywane jest przez jednostkę działanie, któremu jest poddawana oraz mechanizm tego działania (świadomy *versus* nieświadomy), spostrzegany przez jednostkę stopień intencjonalności doświadczanego oddziaływania (zamierzone *versus* niezamierzone), różnice w statusie społecznym między podlegającym i wpływającym (wyższy, równy, niższy) oraz kierunek zmiany (zgodny *versus* przeciwny kierunkowi oddziaływania). W charakterystyce tych reakcji brano także pod uwagę dodatkowe kryterium, jakim jest skuteczność efektu oddziaływania wyrażająca się w nieakceptacji i niechęci lub zaakceptowaniu i przyjęciu (wewnętrzny opór *versus* internalizacja).

W świetle systematyki zaproponowanej przez autorów bunt potraktowano jako odpowiedź na uświadomione działania, ale tylko takie, które oceniane są jako zamierzone i których autorami są jednostki o statusie wyższym niż status buntującego się. Zachowanie antykonformistyczne z kolei, podobnie jak bunt, uznane zostało za efekt uświadomionego zarejestrowania zamierzonego lub niezamierzonego oddziaływania. Występować miałyby jednak tylko w odniesieniu do jednostek posiadających podobny status społeczny. Natomiast reaktancja, jako odpowiedź na zewnętrzne działania, z których obecności sprzeciwiający się wprawdzie zdaje sobie sprawę, jednak odpowiedzią występującą niezależnie od spostrzeganej intencjonalności i statusu autora oddziaływania. Wymienione reakcje charakteryzuje według autorów obecność wewnętrznego oporu. Dla porządku dodać należy, że za odpowiedzi związane z przeżywaniem wewnętrznego oporu uznano także próżniactwo społeczne oraz zjawisko zarażenia społecznego, mimo że temu ostatniemu towarzyszy zgodność zachowania z kierunkiem zewnętrznego oddziaływania.

Oprócz wskazania na możliwe kryteria ukazujące podobieństwa i różnice między kategoriami typowo kojarzonymi z przeciwstawianiem się, model interpersonalnego wpływu implikuje też wniosek o potencjale oporu do wyrażania się w różnych postaciach oraz wiązania z różnorodnymi zagadnieniami z obszaru problematyki społecznego wpływu. Podkreślenia wymaga, że model ten nie jest wyczerpujący. Jak twierdzą autorzy, przewiduje miejsce dla kolejnych nowych, niepoznanych i niesklasyfikowanych jeszcze kategorii. Tak mogłoby być w przypadku heroizmu (Franco, Blau, Zimbardo 2011; Zimbardo 2008) oraz, wyodrębnianych ze względu na postawę wobec ograni-

czeń lub źródła tych ograniczeń, kontraformizmu i nonkonformizmu (Sztompka 2003). Nie są one ujęte w modelu, jednak niewątpliwie wiążą się w jakimś zakresie ze zjawiskiem oporu i przeciwstawiania się.

Definityjny zamęt wokół definicji oporu zauważają też E.S. Knowles i J.A. Linn (2004a). Konkludując tę sytuację stwierdzają, iż opór to konstrukt o przejrzystym jądrze, lecz zamazanych krawędziach. Sugerują, że istniejące podejścia do oporu podzielić można na dwie grupy: te podkreślające behawioralny aspekt, czyli działania związane z przeciwstawianiem się lub przeciwdziałaniem wpływowi, oraz te akcentujące motywację do sprzeciwiania się. Choć, jak podpowiadają, należy pamiętać, że oba te aspekty, choć nie są tożsame, to jednak z teoretycznego punktu widzenia wyraźnie się wiążą. Według autorów jednak tym, co zasadniczo łączy wszelkie definicje, jest traktowanie oporu jako potencjalnej reakcji, gotowości do zadziałania, kiedy tylko wymagają tego warunki.

Narzędzia pomiaru przeciwstawiania się wpływowi społecznemu

W literaturze poświęconej różnie konceptualizowanemu przeciwstawianiu się znaleźć można różnorodne opisy narzędzi służących do pomiaru tej zmiennej. Najpopularniejsze są te wyprowadzone z teorii reaktancji. Poza tym spotkać można kwestionariusze do pomiaru buntu i buntowniczności oparte głównie na perspektywie psychologii rozwojowej lub założeniach teorii psychologicznej zmiany ukierunkowania J.M. Aptera (Bukobza 2009; Oleszkowicz 2001; 2006; McDermott 1988; Stenner i Marshall 1995).

Jak wykazano wyżej, w polskiej literaturze psychologicznej obecne są także ślady dawniej prowadzonych studiów i badań empirycznych nad zagadnieniem oporu (Dybowski 1935a; 1935b; Porębska 1966; 1968), choć wyłącznie analizy M. Mielczarskiej (1948) zaowocowały konstrukcją kwestionariusza do pomiaru tej zmiennej.

W ramach teorii reaktancji wypromowano trzy narzędzia do pomiaru oporu psychologicznego. Są to: *Therapeutic Reactance Scale* (Dowd, Milne, Wise 1991), *Hong Psychological Reactance Scale* (Hong, Faedda 1996), *Questionnaire for the Measurement of Psychological Reactance*, znany też pod nazwą *Merz's Psychological Reactance Scale* (za: Donnell, Thomas, Buboltz 2001). Liczne badania nie zawsze jednak potwierdzały trafność oraz rzetelność tych narzędzi (Arnow i in. 2003; Buboltz, Thomas, Donnell 2002; Donnell, Thomas, Buboltz 2001; Dowd, Milne, Wise 1991; Hong, Ostini 1989; Jonason, Bryan, Herrera 2010; Shen, Dillard 2005; Tucker, Byers 1987). Ich wyniki wskazywały na brak stabilności w zakresie liczby wymiarów reaktancji mierzonej tym samym narzędziem. Co więcej, współczynniki ładunków czynnikowych rzadko osiągały wartości powyżej 0,60. W polskich badaniach nad adaptacją

Therapeutic Reactance Scale również nie udało się ustalić stabilnej struktury czynnikowej i satysfakcjonującej zgodności wewnętrznej poszczególnych podskal, wskazując ostatecznie możliwość jedynie jednowymiarowego pomiaru reaktancji tym narzędziem (Rudnicki 2009; Wierzbowski 2010).

Na podstawie teorii psychologicznej zmiany ukierunkowania zbudowano z kolei Skalę Dominacji Negatywizmu (*Negativism Dominance Scale*) M.R. McDermotta (1988). Przy jej konstrukcji przyjęto rozwiązanie dwuczynnikowe: negatywizm proaktywny i negatywizm reaktywny. Jednakże pod względem parametrów psychometrycznych cechują ją niskie ładunki czynnikowe oraz mały odsetek wyjaśnianej wariancji. Do ostatecznej wersji kwestionariusza wybierano te pozycje, które uzyskiwały wartości ładunków powyżej 0,3. W pierwszej fazie badań czynnik pierwszy wyjaśniał 13,1% wariancji wyników, czynnik drugi 4,4%, z kolei w drugiej fazie badań czynnik pierwszy 18,6%, a drugi 7,4%.

Kolejne narzędzie to Kwestionariusz Buntu Młodzieńczego A. Oleszkowicz (2001; 2006). Składa się on z dwóch części. Pierwsza mierzy rodzaj buntu ze względu na przedmiot tego buntu, druga – ze względu na rodzaj zachowań buntowniczych. W efekcie przeprowadzonej analizy czynnikowej w pierwszej części wyodrębnionych zostało 6 czynników, natomiast w drugiej 4. Efekty nie do końca zgadzały się z oczekiwaniami autorki. Ładunki czynnikowe oraz procent łącznej wyjaśnianej wariancji części pierwszej okazały się za niskie, by można było mówić o trafności narzędzia. Mimo to zadowalające okazały się parametry drugiej części kwestionariusza. Odsetek łącznej wyjaśnianej wariancji wyniósł w jej przypadku 54%.

Innym narzędziem pomiaru buntu u adolescentów jest kwestionariusz skonstruowany przez G. Bukobzę (2009). Zaproponowana przez niego Skala Buntowniczności (*Rebelliousness Scale*) składa się z 5 podskal, z których każda mierzy jeden typ buntu:

- bunt celowy (*telic rebellion*) występujący jako zamierzona odpowiedź na ograniczenia;
- przekora (*defiance*), czyli postępowanie przeciwne do tego, jakie jest wymagane;
- bunt anarchistyczny wyrażający się w sprzeciwie wobec ograniczeń systemowych;
- bunt hedonistyczny stanowiący odpowiednik proaktywnego negatywizmu w ujęciu M.R. McDermotta;
- bunt wyobraźniowy (*fantastic rebellion*) polegający na myśleniu o buncie i przeciwstawianiu się w wyobraźni.

Nie wszystkie jednak podskale okazały się wewnętrznie zgodne. W przypadku trzech ostatnich współczynniki zgodności znajdowały się na satysfakcjonującym poziomie, natomiast dla skali buntu celowego α Cronbacha wyniosła 0,62, a dla skali buntu hedonistycznego 0,50.

Istnieją również próby pomiaru przeciwstawiania się przy użyciu metody *Q sort*. P. Stenner i H. Marshall (1995) skupili się na buntowniczności, jednak wyraźnie wskazują, że opracowana przez nich metoda służy do badania podzielanego społecznie kon-

strukturu, a nie określania indywidualnego natężenia tej właściwości. Na podstawie między innymi Skali Dominacji Negatywizmu M.R. McDermotta wyróżnili 60 stwierdzeń opisujących zachowania i reakcje związane z przeciwstawianiem się. Zebrane wyniki poddali analizie czynnikowej metodą centroidalną stosowaną zgodnie z zasadami metodologii Q. W efekcie wyodrębniono osiem czynników. Tym samym autorzy przychylają się do tezy o wielowymiarowości konstruktów buntowniczości.

Operacjonalizacja oporu jako odpowiedzi na perswazję doprowadziła do konstrukcji innego interesującego narzędzia pomiaru przeciwstawiania się. Jest nim Skala Podpierania-Kontrowania (*Bolster-Counterargue Scale* – BCS) autorstwa P. Brinol, D.D. Rucker, Z.L. Tormala i R.E. Petty (2004). Narzędzie to przeznaczone jest do pomiaru percepcji własnego oporu wobec perswazji (*resists persuasion*). Według autorów indywidualny opór wobec prób wywierania wpływu na opinie i postawy skuteczniejszy może być przez selektywne zwracanie uwagi na informacje zgodne z posiadaną postawą lub unikanie informacji sprzecznych z postawą. To, jak osoba spostrzega siebie w sytuacjach podlegania perswazji lub przewiduje, jak w sytuacjach tego typu się zachowa, może determinować stopień zmiany postawy w kierunku wyznaczonym przez zewnętrzne oddziaływanie. Mówiąc inaczej, narzędzie skupia się na pomiarze przekonań wobec własnej oporności na perswazję. Autorzy wyodrębnili dwie strategie oporu. Pierwsza polega na poszukiwaniu kontrargumentów i wad proponowanej opcji (*counterarguing*). Druga wiąże się z koncentracją na zaletach własnego punktu widzenia i poszukiwaniem argumentów wspierających prezentowane przez siebie stanowisko (*bolstering*). W wyniku przeprowadzonej analizy czynnikowej potwierdzona została idea ortogonalności tak opisywanych dwóch czynników skali BCS. Na każdą z podskal przypadło po 6 pozycji testowych, a współczynnik zgodności wewnętrznej każdej z nich przekroczył wartość 0,80 alfa Cronbacha (Brinol, Rucker, Tormala, Petty 2004; Shakarchi, Haugtvedt 2004).

Wymienione metody, choć nie zawsze mają satysfakcjonującą trafność i rzetelność, oddają jednak intuicję i intencję autorów wobec niejednorodności zjawiska przeciwstawiania się. Warto również wspomnieć o narzędziach zawierających skale przeznaczone do pomiaru przeciwstawiania się, mimo że nie ono jest zasadniczym celem diagnostyki. Przykład takiego narzędzia stanowi Skala Agresji Buss-Durkee (SABD), w której znajduje się skala negatywizmu mierząca opozycyjność jednostki wobec autorytetów i władzy. Oprócz tego, że kwestionariusz nie jest nastawiony bezpośrednio na pogłębiony pomiar przeciwstawiania się, to jeszcze właściwość ta opisywana jest w nim jako reaktywna reakcja na frustrujący bodziec oraz jako zjawisko jednowymiarowe, od biernego sprzeciwu do aktywnej walki. Interesujące jednak jest, że zgodnie z wynikami nowszych badań (Stanik, Roszkowska, Kucharewicz 2006) skalę negatywizmu cechuje wysoka stabilność bezwzględna (korelacja pomiarów w odstępie 6 miesięcy wyniosła 0,97), a przy tym okazała się ona zdecydowanie odrębna w stosunku do skal mierzących wrogość i agresję, właściwości, które często traktowane są jako determinujące opór i wyznaczające jego natężenie.

Kolejnym narzędziem jest Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH (Popek 2004). Składa się on z czterech skal, wśród których jedna służy do pomiaru nonkonformizmu, a inna do pomiaru konformizmu, zmiennych traktowanych jako właściwości osobowości. W prowadzonych badaniach walidacyjnych jego trafność okazała się zadowalająca, a współczynnik rzetelności połówkowej dla skal konformizmu i nonkonformizmu potraktowanych łącznie wyniósł 0,87. Jednak w skład tych skal wchodzi też inne twierdzenia obok twierdzeń dotyczących sprzeciwiania się. Wynika to z przeznaczenia kwestionariusza do pomiaru kreatywności, jak też stanowi efekt przyjętego modelu teoretycznego na którym jest on oparty, a w którym to przyjęto, że przeciwstawianie się stanowi jeden z elementów tła zapewniającego warunki realizowania się poznawczych możliwości jednostki.

Innym wyraźniej nawiązującym do zjawiska przeciwstawiania się narzędziem jest Kwestionariusz A-R autorstwa K. Ostrowskiej (2002), który służy do pomiaru natężenia strategii działania w sytuacjach wymagających ochrony cenionych wartości, a przeznaczony jest dla młodzieży do 20 roku życia. Składa się z 3 skal: ataku, rezygnacji oraz bezwzględności. W początkowych etapach pracy nad kwestionariuszem każdej ze strategii przyporządkowano określone typy taktyk działania ze względu na dominację aspektu poznawczego, emocjonalnego lub behawioralnego. Wyróżniono w związku z tym taktykę konformizmu oportunistycznego, rewolucji, buntu i kontestacji. Do zjawiska przeciwstawiania się nawiązuje też treść samych pozycji odnoszących się bezpośrednio do reakcji na sytuacje nacisku z zewnątrz lub ograniczenia w swobodzie działania. Odnośnie do własności psychometrycznych narzędzia należy zauważyć, że znajdują się w nim pozycje o współczynnikach mocy dyskryminacyjnej poniżej 0,26. O ile zgodność wewnętrzna skal „atak” i „rezygnacja” jest satysfakcjonująca, o tyle jednak współczynnik α Cronbacha dla skali „bezwzględność” wyniósł 0,49. Poza tym większość ładunków czynnikowych pozycji kwestionariusza nie przekracza wartości 0,50, co sugeruje jego niezbyt dobrą trafność czynnikową.

Okazuje się także, że w celu przewidywania oporu wobec społecznego wpływu z powodzeniem można wykorzystywać narzędzia przeznaczone do pomiaru zupełnie odrębnych zmiennych, bez bezpośredniego wiązania ich na poziomie operacjonalizacji ze zjawiskiem oporu (Brinol, Rucker, Tormala, Petty 2004). Wykazano na przykład, że niski poziom autorytarianizmu, jak też dogmatyzmu koreluje z niskim konformizmem wobec grupy i posłuszeństwem wobec nakazów i zakazów (s. 87). Z drugiej strony, opór wobec zmiany postaw pod wpływem perswazji jest tym większy, im wyższy poziom preferencji spójności poznawczej osoba prezentuje. Skala do pomiaru tej ostatniej zmiennej (*Preference For Consistency Scale*) skonstruowana została przez R. Cialdini, M. Trost, J. Newsom (1995). Na podstawie confirmacyjnej analizy czynnikowej autorzy wyodrębnili 3 podskale: spójności poznawczej, pragnienia bycia spostrzeganym przez innych jako spójnym oraz podskalę mierzącą koncentrację na obserwowaniu spójności u innych. Są one jednak wysoce skorelowane, stąd autorzy sugerują posługiwanie się ogólnym wynikiem uzyskiwanym w skali PFC, notabene złożonej z 18 pozycji testowych.

Dostrzegając potrzebę narzędzia pozwalającego mierzyć opór poza kontekstem dorastania i terapii oraz odwołując się do ustaleń na temat uniwersalnych właściwości oporu, podkreślanych w perspektywie różnych stanowisk teoretycznych (np. Knowles, Linn 2004a), autor niniejszego artykułu skonstruował czteroczynnikowy kwestionariusz gotowości przeciwstawiania się wpływowi społecznemu (Pasikowski 2013). W serii przeprowadzonych badań kwestionariusz zachował swoją pierwotną strukturę czynnikową, wyjaśniając blisko 58% wariacji wyników, a ładunki jego 20 pozycji kształtowały się na poziomie 0,85–0,51 ze średnią wartością 0,73. Narzędzie wykazało się też trafnością teoretyczną, korelując odpowiednio z wynikami pomiaru Skala Reaktancji Terapeutycznej, Kwestionariuszem Kompetencji Społecznych autorstwa Matczak, Skala I-E Rottera, oraz nie wykazując związków z wynikami Skali Depresji Becka i Inwentarza Stanu i Cechy Lęku (STAI). Rzetelność mierzona metodą połówkową, metodą analizy zgodności wewnętrznej testu oraz metodą test–retest w kolejnych etapach badań okazywała się zadowalająca, osiągając wartości współczynników korelacji od 0,84 do 0,68. Mimo niezakończonych badań walidacyjnych już teraz może on okazać się alternatywą dla istniejących narzędzi pomiaru przeciwstawiania się.

Podsumowanie

We wstępie zwrócona została uwaga, iż choć przedsięwzięcie rekonstrukcji pojęcia oporu, sposobów operacjonalizacji i badania zjawiska przeciwstawiania się społecznemu wpływowi wiąże się z ryzykiem redukcjonizmu i eklektyzmu, to jednak istnieją podstawy, by dokonywać zestawienia teorii, które łączy odnośnienie się, jeśli nie do tego samego zjawiska, to przynajmniej do wspólnego aspektu podobnych procesów. Bazując na powyższych opisach i analizach, jaśniejsze wydaje się bowiem, że niezależnie od tego, czy za przyczynę indywidualnego oporu uznane zostaną system społeczny wraz z warunkami, jakie stwarza, i potrzebą adaptacji do nich (Merton 2002), instytucja totalna (Goffman 2006), relatywna deprywacja (Flynn 2009; Gurr 2007; Lao, Llorca 1982), obywatelska troska i powinność (Arendt 1999; Thoreau 2006), pragnienie poprawy cudzej sytuacji (Zimbardo 2008), czy wreszcie próba obrony przed ingerencją w struktury życia psychicznego (Freud 1997), prawidłowości rozwoju psychospołecznego (Bukobza 2009; Oleszkowicz 2006), motywacja przywracania ograniczonej wolności i swobody (Apter 1982; Brehm 1966), pragnienie uniknięcia przewidywanego ryzyka frustracji wraz z wyobrażeniem zmiany albo po prostu konflikt motywacyjny (Knowles, Riner 2007), to jednak właściwością wspólną dla reakcji z tego wynikających będzie przeciwstawianie się lub przeciwdziałanie wpływowi, któremu się podlega. Pojęcia kontestacji, nieposłuszeństwa, heroizmu, oporu,

buntu i buntowniczości, negatywizmu czy reaktancji posiadają więc wyrazisty wspólny mianownik, przy jednocześnie istniejących różnicach w zakresie kontekstu ich opisu i użycia. Właściwość ta odzwierciedla się również w istniejących metodach i narzędziach pomiaru.

Wśród innych cech wspólnych różnym stanowiskom wymienić można też podkreślanie wielowymiarowości konstruktów, pomimo niekiedy ponoszonego fiaska w odzwierciedlaniu tego na poziomie empirycznym. Nie zniechęca to jednak badaczy, lecz przeciwnie, spotkać się można z uargumentowaną zachętą do poszukiwania nowych rozwiązań w zakresie pomiaru zjawiska przeciwstawiania się wpływowi społecznemu, a nie tylko doskonalenia już istniejących narzędzi (Jonason, Bryan, Herrera 2010).

Bibliografia

- AGGLETON P.J., WHITTY G., 1985, *Rebels without a cause? Socialization and subcultural style among the children of the new middle classes*, *Sociology of Education*, 58.
- APTER M.J., 1982, *The Experience of Motivation. The Theory of Psychological Reversals*, Academic Press, London, New York.
- APTER M.J., 1997, *Reversal theory: What is it?*, *The Psychologist*, 10.
- APTER M.J., 2001, *An Introduction to Reversal Theory*, [in:] M.J. Apter (ed.), *Motivational Styles in Everyday Life*, American Psychological Association, Washington.
- ARENDRT H., 1999, *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Aletheia, Warszawa.
- ARNOW B.A., MANBER R., BLASEY C., BLALOCK J.A., ROTHBAUM B.O., THASE M.E., KELLER M.B., 2003, *Therapeutic Reactance as a Predictor of Outcome in the Treatment of Chronic Depression*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71.
- BENJAMIN L.T., SIMPSON J.A., 2009, *The Power of the Situation. The Impact of Milgram's Obedience Studies on Personality and Social Psychology*, *American Psychologist*, 64.
- BLASS T., 1991, *Understanding Behavior in the Milgram Obedience Experiment: The Role of Personality, Situations, and Their Interactions*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 60.
- BREHM J., 1966, *A Theory of Psychological Reactance*, Academic Press, New York, London.
- BREHM S.S., BREHM J., 1981, *Psychological Reactance. A Theory of Freedom and Control*, Academic Press, New York, London.
- BRINOL P., RUCKER D.D., TORMALA Z.L., PETTY R.E., 2004, *Individual Differences in Resistance to Persuasion: The Role of Beliefs and Meta-Beliefs*, [in:] E.S. Knowles, J.A. Linn (eds.), *Resistance and Persuasion*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, London.
- BUBOLTZ W.C., THOMAS A., DONNELL A.J., 2002, *Evaluating the Factor Structure and Internal Consistency Reliability of the Therapeutic Reactance Scale*, *Journal of Counseling and Development*, 80.
- BUBOLTZ W.C., WOLLER K.M.P., PEPPER H., 1999, *Holland code type and psychological reactance*, *Journal of Career Assessment*, 7.
- BUKOBZA G., 2009, *Relations between Rebelliousness, Risk-Taking Behavior, and Identity Status During Emerging Adulthood*, *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 9.
- CHAIKEN S., STANGOR C., 1987, *Attitudes and Attitude Change*, *Annual Review of Psychology*, 38.
- CIALDINI R., 2000, *Wýwieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, GWP, Gdańsk.
- CIALDINI R.B., TROST M.R., NEWSOM J.S., 1995, *Preference for Consistency: The Development of a Valid Measure and the Discovery of Surprising Behavioral Implications*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 2.

- DONNELL A.J., THOMAS A., BUBOLTZ W.C., 2001, *Psychological Reactance: Factor Structure and Internal Consistency of the Questionnaire for the Measurement of Psychological Reactance*, *The Journal of Social Psychology*, 141.
- DOWD E.T., MILNE Ch.R., WISE S.L., 1991, *The Therapeutic Reactance Scale: A Measure Psychological Reactance*, *Journal of Counseling and Development*, 69.
- DOWD E.T., WALLBROWN F.M., SANDERS D., YESENOSKY J.M., 1994, *Psychological Reactance and Its Relationship to Normal Personality variables*, *Cognitive Therapy and Research*, 6.
- DYBOWSKI M., 1935a, *O objawach oporu*, *Kwartalnik Pedagogiczny*, 6.
- DYBOWSKI M., 1935b, *Opór dziecka i persewacja*, *Kwartalnik Psychologiczny*, 7.
- DYBOWSKI M., 1946, *Działanie woli*, Księgarnia Akademicka, Poznań.
- FLYNN S.I., 2009, *Social Movement Theory: Relative Deprivation Theory*, *Research Starters Sociology*, 2009.
- FOUCAULT M., 2000, *Historia seksualności*, Czytelnik, Warszawa.
- FRANCO Z.E., BLAU K., ZIMBARDO P.G., 2011, *Heroism: A Conceptual Analysis and Differentiation between Heroic Action and Altruism*, *Review of General Psychology*, 15.
- FREUD S., 1997, *Poza zasadą przyjemności*, PWN, Warszawa.
- FREUD A., 1997a, *Ego i mechanizmy obronne*, PWN, Warszawa.
- FROMM E., 1996, *O sztuce słuchania. Terapeutyczne aspekty psychoanalizy*, PWN, Warszawa.
- GIROUX H.A., 1983, *Theory and resistance in education: a pedagogy for the opposition. Critical perspectives in social theory*, Bergin & Garvey, South Hadley, Mass.
- GOFFMAN I., 2006, *Charakterystyka instytucji totalnych*, [w:] A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, Scholar, Warszawa.
- GURR T.D., 2007, *Relatywna deprywacja a impuls przemocy*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.), *Socjologia. Lektury*, Znak, Kraków.
- HONG S.M., FAEDDA S., 1996, *Refinement of the Hong Psychological Reactance Scale*, *Educational and Psychological Measurement*, 56.
- HONG S., OSTINI R., 1989, *Further evaluation of Merz's Psychological Reactance Scale*, *Psychological Reports*, 64.
- JONASON P.K., BRYAN A., HERRERA J., 2010, *Trimming the Fat Reveals a One-Factor Construct of Hong's Psychological Reactance Scale*, *Individual Differences Research*, 8.
- JUNG C.G., 1994, *Zasadnicze problemy psychoterapii*, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- JUNG C.G., 1999, *Wspomnienia, sny, myśli*, Wrota, Warszawa.
- KNOWLES E.S., LINN J.A., 2004a, *The Importance of Resistance to Persuasion*, [in:] E.S. Knowles, J.A. Linn (eds.), *Resistance and Persuasion*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, London.
- KNOWLES E.S., LINN J.A., 2004b, *Approach–Avoidance Model of Persuasion: Alpha and Omega Strategies for Change*, [in:] E.S. Knowles, J.A. Linn (eds.), *Resistance and Persuasion*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, London.
- KNOWLES E.S., LINN J.A., 2004c, *The Promise and Future of Resistance and Persuasion*, [in:] E.S. Knowles, J.A. Linn (eds.), *Resistance and Persuasion*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, London.
- KNOWLES E.S., RINER D.D., 2007, *Omega Approaches to Persuasion: Overcoming Resistance*, [in:] A.R. Pratkanis (ed.), *The Science of Social Influence*, Psychology Press, New York, Hove.
- LAO R.C., LLORCA A.L., 1982, *The Effect of Sequence and Size of Reward on Expectancy*, *The Journal of Social Psychology*, 117.
- LAPLANCHE J., PONTALIS J.-B., 1996, *Słownik psychoanalizy*, WSiP, Warszawa.
- LEVAV J., ZHU R., 2009, *Seeking Freedom through Variety*, *Journal of Consumer Research*, 16.
- LEVY D.A., COLLINS B.E., NAIL P.R., 1998, *A New Model of Interpersonal Influence Characteristics*, *Journal of Social Behavior and Personality*, 13.

- MASLOW A., 1986, *W stronę psychologii istnienia*, PAX, Warszawa.
- MCDERMOTT R., 1988, *Measuring Rebelliousness: The Development of The Negativism Dominance Scale*, [in:] M.J. Apter, J.H. Kerr, M.P. Cowles (eds.), *Progress in Reversal Theory*, Elsevier, Amsterdam.
- MCDERMOTT R., 2001, *Rebelliousness*, [in:] M.J. Apter (ed.), *Motivational Styles in Everyday Life*, American Psychological Association, Washington.
- MCGUIRE W.J., MILLMAN S., 1965, *Anticipatory Belief Lowering Following Forewarning of a Persuasive Attack*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, 4.
- MERTON R., 2002, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, PWN, Warszawa.
- MIELCZARSKA W., 1948, *Przeżycie oporu i jego stosunek do woli*, Państwowe Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- MILGRAM S., 2008, *Posłuszeństwo wobec autorytetu*, tłum. M. Hołda, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- OLESZKOWICZ A., 2001, *Bunt młodzieńczy i jego pomiar*, *Psychologia Rozwojowa*, 6.
- OLESZKOWICZ A., 2006, *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania. Formy. Skutki*, Scholar, Warszawa.
- OSTROWSKA K., 2002, *Kwestionariusz A-R. Podręcznik*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa.
- PALECZNY T., 1997, *Kontestacja. Formy buntu we współczesnym świecie*, Nomos, Kraków.
- PASIKOWSKI S., 2013, *Kwestionariusz do diagnozy gotowości przeciwstawiania się wpływowi społecznemu* (w recenzji).
- PASSINI S., MORSELLI D., 2009a, *Authority relationships between obedience and disobedience*, *New Ideas in Psychology*, 27.
- PASSINI S., MORSELLI D., 2009b, *The obedience-disobedience dynamic and the role of responsibility*, *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 20.
- POPEK S., 2004, *Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH*, UMCS, Lublin.
- PORĘBSKA M., 1966, *Zarys opornego działania*, *Psychologia Wychowawcza*, 9.
- PORĘBSKA M., 1968, *Oporne zachowanie się i jego odmiany*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Wrocław.
- PRATKANIS A., ARONSON E., 2004, *Wiek propagandy*, PWN, Warszawa.
- QUINN J.M., WOOD W., 2004, *Forewarnings of Influence Appeals: Inducing Resistance and Acceptance*, [in:] E.S. Knowles, J.A. Linn (eds.), *Resistance and Persuasion*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, London.
- RUDNICKI S., 2009, *Adaptacja i weryfikacja psychometryczna kwestionariusza do pomiaru reakcji Therapeutic Reactance Scale (TRS) E.T. Dowda, C.R. Milne, a i S.L. Wise'a*, *Przegląd Psychologiczny*, 52.
- SAGARIN B.J., CIALDINI R.B., RICE W.E., SERNA S.B., 2002, *Dispelling the Illusion of Invulnerability: The Motivations and Mechanisms of Resistance to Persuasion*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 83.
- SAGARIN B.J., WOOD S.E., 2007, *Resistance to Influence*, [in:] A.R. Pratkanis (ed.), *The Science of Social Influence*, Psychology Press, New York, Hove.
- SEEMANN E.A., BUBOLTZ W.C., THOMAS A., SOPER B., WILKINSON L., 2005, *Normal Personality Variables and Their Relationship to Psychological Reactance*, *Individual Differences Research*, 3.
- SEEMANN E.A., CARROLL S.J., WOODARD A., MUELLER M.L., 2008, *The Type of Threat Matters: Differences in Similar Magnitude Threats Elicit Differing Magnitudes of Psychological Reactance*, *North American Journal of Psychology*, 3.
- SHAKARCHI R.J., HAUGTVEDT C.P., 2004, *Differentiating Individual Differences in Resistance to Persuasion*, [in:] E.S. Knowles, J.A. Linn (eds.), *Resistance and Persuasion*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, London.
- SHEN L., DILLARD J.P., 2005, *Psychometric Properties of the Hong Psychological Reactance Scale*, *Journal of Personality Assessment*, 85.

- STANIK M.J., ROSZKOWSKA A., KUCHARWICZ J., 2006, *Psychologiczna diagnoza zachowań agresywnych w świetle badań Skalą Agresji Buss-Durkee (SABD) – wyniki badań i normalizacja testu*, [w:] J.M. Stanik (red.), *Zastosowanie wybranych technik diagnostycznych w psychologicznej praktyce klinicznej i sądowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- STENNER P., MARSHALL H., 1995, *A Q methodological study of rebelliousness*, *European Journal of Social Psychology*, 25.
- SZTOMPKA P., 2003, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków.
- THOMÄ H., KÄCHELE H., 1996, *Podręcznik terapii psychoanalitycznej*, t. 1, 2, Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa.
- THOMAS A., DONNELL A.J., BUBOLTZ W.C., 2001, *The Hong Psychological Reactance Scale: A Confirmatory Factor Analysis*, *Measurement and Evaluation Counseling and Development*, 34.
- THOREAU H.D., 2006, *Obywatelskie nieposłuszeństwo*, Rebis, Poznań.
- TUCKER R.K., BYERS P.Y., 1987, *Factorial Validity of Merz's Psychological Reactance Scale*, *Psychological Reports*, 61.
- TWENGE J.M., 2009, *Change Over Time in Obedience: The Jury's Still Out, But It Might Be Decreasing*, *American Psychologist*, 64.
- WEGENER D.T., PETTY R.E., SMOAK N.D., FABRIGAR L.R., 2004, *Multiple Routes to Resisting Attitude Change*, [in:] E.S. Knowles, J.A. Linn (eds.), *Resistance and Persuasion*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, London.
- WIERZBOWSKI Ł., 2010, *Związek reaktancji z uważnością oraz postawą twórczą. Badania eksploracyjne*. Niepublikowana praca magisterska napisana pod kierunkiem M. Gamian-Wilk w SWPS Wydz. Zamiejscowy we Wrocławiu.
- WOJCISZKE B., 2002, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Scholar, Warszawa.
- ZIMBARDO P., 2008, *Efekt Lucyfera*, PWN, Warszawa.

Individual resistance.

Theories, classification and diagnosis in psychological terms

The article presents a reconstruction of psychological issues intakes of individual resistance. Among them are those which define resistance as a tendency, motivational state, mental state or type of relationship. There is also a model of resistance in the context of confrontation with authority and the theory of persuasion. Ultimately, it allows to formulate the proposals for a common denominator of the various positions and highlight the possibility of an empirical reflection of the phenomenon. In this context, the theoretical basis and the psychometric properties of the main tools to measure resistance were also presented.

Keywords: *resistance, reactance, negativism, measurement*